

**RUANDA'YI HATIRLAMAK: JEAN PHILIPPE STASSEN'İN DÉOGRATIAS İSİMLİ
GRAFİK ROMANINDA TARİH, BELLEK VE SOYKIRIM¹**

Dr. Ahmet ÖZKAN*

ÖZ

XX. yüzyılda, çok sayıda toplu katliam yaşanmıştır. Toplumsal ayrışmanın kaçınılmaz sonucu olarak yaşanan bu katliamlarda milyonlarca insan ölmüş, yaşanan dramların bireyler üzerindeki travmatik etkisi kuşaklar arası aktarımla toplumsal belleğe kazınmıştır. Bu geniş ölçekli şiddet eylemlerinden biri de hiç şüphesiz Ruanda soykırımıdır. Sömürgeci ve yerel güçlerin etkisiyle tırmanan toplumsal kampaşma bir iç savaşa evrilmiş, sonuç olarak Ruanda'nın halklarından olan Hutuların diğer Ruandalılar Tutsileri ve Twaları hedef alan kanlı şiddet eylemleri gerçekleştirmişlerdir. Bu şiddet eylemleri sonucunda yaklaşık yüz gün içinde 800.000 kişi hayatını kaybetmiştir. 1994 yılında yaşanan bu vahşet, sosyolojik, antropolojik, politik ve edebi birçok çalışmanın konusu olmuştur. Ruanda soykırımını bireysel ve toplumsal travma ve bellek ekseninde ele alması bakımından Belçikalı çizir Jean-Philippe Stassen'in *Déogratias*(2000) adlı eseri de önemlidir. Eserde soykırım süreci, tanık olduğu insanlık dışı olayların ardından ölümcül bir deliliğe tutulan genç Hutu Déogratias'ın gözünden anlatılır. Zamansal düzlem olarak soykırımın hemen sonrasında başlayan bu anlatıda zihinsel geri dönüşlere sıklıkla yer verilir. Gerçek tanıklıkların derlenmesiyle kaleme alınan bu kurgusal eserde, çizir Stassen söylenmesi mümkün olmayan, resmi tarih anlatılarında yer almayanları bir "bellek ödevi" bilinciyle aktarır. "Soykırımı ve sonuçlarını içeriden görmek" fikrinden yola çıkan Stassen'in karşılaştığı sorunsal şudur: kelimelere dökülmesi imkânsız olan bu insanlık dramını çizgi ve resimlerle nasıl anlatmak gerekir? Bu çalışmada Stassen'in grafik romanı *Déogratias* tarih ve belleğin çizgisel temsilleri ekseninde ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ruanda Soykırımı, Hutular, Tutsiler, Bellek, Grafik Roman, Bellek Ödevi

**REMEMBERING RWANDA: HISTORY, MEMORY AND GENOCIDE IN JEAN PHILIPPE
STASSEN'S WORK DÉOGRATIAS**

ABSTRACT

In the XXth century, there had been a large number of slaughters and massacres. During those massacres that took place as inevitable result of social dissociation and marginalization, millions of people were dead and the traumatic effects of these tragedies are carved into social memory via their intergenerational transmission of memories. One of these acts of violence is without doubt Rwanda genocide. Growing social polarization caused by colonial and local powers had evolved into a violent civil war and as a result, Hutu, one of the Rwandan people, had begun to perform act of violence targeting other Rwandan people, Tutsi and Twa. Because of these acts of violence, 800.000 people lost their lives just in one hundred days. That atrocious genocide in 1994 became the main subject of many sociological, anthropological, political and literary researches. Belgian comics creator Jean Philippe Stassen's work *Déogratias* (2000) is considered one of those important works as it treats the genocide on a social and individual base. The process of genocide is narrated from the point of view of young Hutu Déogratias, the protagonist of the story who became severely insane after

¹ Bu makale 7-8 Mart 2019 tarihleri arasında Galatasaray Üniversitesi'nde düzenlenen XIV. Ulusal Frankofoni Kongresi'nde sözlü olarak sunulan aynı başlıklı bildirinin genişletilmiş ve düzeltilmiş halidir.

*İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Fakültesi, Yabancı Diller Eğitimi Bölümü, Fransız Dili Eğitimi Anabilim Dalı, ahmetozkan@hotmail.fr, Orcid No: 0000-0002-5270-2333

having witnessed inhuman, diabolical events. In this fictional work that begins right after the genocide, there are many flashbacks. Based on real testimonies, Stassen tries to tell the untold, truths that aren't mentioned in official History narratives considering the "memory duty". Based on the idea that "seeing the genocide and its results from the inside" Stassen encounters following problem: how to depict this humanitarian plight which is impossible to put in words with drawings and pictures? In this article, Stassen's work *Déogratias* will be examined in terms of linear representations of history and memory.

Keywords: Rwanda Genocide, Hutus, Tutsis, Memory, Comics, Memory Duty

1- Giriş

XX. yüzyılda, gerek küresel çapta gerek yerel ölçekte, birçok kitlesel çatışma yaşanmıştır. Bu şiddet yüklü çatışmaların sonucunda gerçekleşen katliamlar ve ortaya çıkan kaos ve terör ortamlarında sayıları milyonları bulan can kayıpları yaşanmış, hayatta kalabilenlerse hem fiziksel hem de tamiri mümkün olmayan derin ruhsal izlerle yaşamlarına devam etmek zorunda kalmışlardır. Ruanda'da yaşanan soykırım da yarattığı küresel çaplı şok etkisiyle, bir toplumda etnik kökenli toplumsal ayrışma ve çatışmaların neden olduğu şiddet olaylarının gelebileceği nokta bağlamında yakın tarihin en çarpıcı olaylarından biridir. Ruanda toplumunda giderek şiddetlenen etnik çatışmalar sonucu 7 Nisan- 4 Temmuz 1994 tarihleri arasında yaklaşık 100 günde 800.000 ile 1.000.000 arasında insan öldürülmüştür (Momborg, 2016: 1). Holokost'tan sonra XX. yüzyılda yaşanan en büyük vahşetlerden biri olarak tarihe geçen Ruanda soykırımı, gerçekleştiği süre bakımından en hızlı ve şiddetli soykırım olarak nitelendirilir (Kuperman, 2000: 98). Barnett'in belirttiği üzere, Ruanda'da bir soykırım yapıldığı uluslararası örgütlerce ancak 1994 yılı Kasım ayında tespit edilebilmiş, soykırımın sorumlularının cezalandırılmaları için Birleşmiş Milletler gibi uluslararası örgütlerce, yine uluslararası bir ceza mahkemesi kurulması kararlaştırılmıştır (Barnett, 2002). Soykırımında başrol oynayan Interahamwe gibi örgütleri silahlandıran Fransa ve şiddetin körüklenmesinde büyük pay sahibi Belçika gibi ülkelerin yüz günlük soykırım sürecine kayıtsız kalmaları, uluslararası kamuoyunda büyük tepki toplamıştır. Öyle ki dönemin Fransız devlet başkanı François Mitterand'nın "O ülkelerde bir soykırım yaşanması çok da önemli değil"²³ açıklaması mevcut durumun Batı'da alımlanışını özetler niteliktedir.

Yalnızca ılımlı Hutu, Tutsi ya da Twa oldukları için Hutular tarafından öldürülen yüzbinlerce Ruandalı'nın yaşadığı vahşetle dolu bu süreç çeşitli bilimsel araştırmaların ve kültürel üretim mekanizmalarının konusu olmuştur. *Hotel Rwanda* (2004), *Shakes Hand with Devil* (Şeytanla El Sıkışmak) (2007), *A Sunday in Kigali* (2007) *Shooting Dogs* (2005) gibi film ve belgeseller ve Gilbert Gatore'un kaleme aldığı *Le Passé devant soi*, (2008), Pascal Guy'in yazdığı *Mille Collines* (1997) gibi romanlar, yaşanan vahşetin daha geniş kitlelerce bilinmesinde öncülük etmiştir. Ruanda Soykırımı'nı konu edinen sanatsal üretim araçlarından biri de "dokuzuncu sanat" olarak tanımlanan çizgi romandır.

²Fr.: Dans ces pays-là, un génociden'est pas trop important!

³<https://www.courrierinternational.com/article/2004/04/08/dans-ces-pays-la-un-genocide-n-est-pas-trop-important>

Belçikalı çizer Jean-Philippe Stassen'in hem çizdiği hem de senaryosunu kaleme aldığı *Déogratias* (2000), Ruanda soykırımı ele alan ilk çizgi romanlardan biridir. Stassen, 90'lı yılların sonunda, *Louis le Portugais* (1998) ve *Thérèse* (1999) adlı eserlerinde yakaladığı başarının ardından, üzerinde derin izler bırakan Ruanda soykırımını, çizgi roman türünde aktarmak üzere eserin altyapısını hazırlamaya başlamıştır. Soykırımın izlerini sürmek amacıyla 1997 yılında Ruanda'ya gidip altı ay boyunca, soykırımdan kurtulanlar ve soykırıma uğrayanların yakınlarıyla hem Ruanda'da hem de Burundi ve Tanzania gibi ülkelerdeki sığınma kamplarında görüşmüş, sayısız fotoğraf çekmiş, soykırımın dış dünyanın bilmediği iç yüzünü yansıtabilecek çok sayıda sözlü, yazılı ve görsel veriyle *Déogratias* isimli grafik romanını kaleme almıştır (Marie, 2011: 194). Çalışmalarının sonucunda kurgu karakterlerin başrolde olduğu, travmalarla örülü, belgesel niteliğinde bir eser ortaya koymuştur. Sıradan karakterlerin hikâyelerinden yola çıkarak soykırıma ilişkin bütüncül bir panorama çizme arzusunda olan Stassen, "dile getirilmesi mümkün olmayan gerçekleri çizgilerle yansıtmak" ilkesiyle hareket eder. Madani, Stassen'in amacını şöyle açıklar:

Bu eser öfke ve şiddetin bir ürünü...ben bu eserde rakamların bizlere söylemediği şeyleri söylemek istedim: bu dram, hikayesiyle, gerçekliğiyle, bu insanların gerçek ve bizler gibi birer insan olduklarını anlatıyor (Akt. Marie, 2011: 196)

Bu nedenle Stassen eserde tarafsız bir tavır takınmaz. Çizer, tarihçiler gibi söz konusu olayın sebeplerini sorduğu sorularla ortaya koymaya çalışır, ancak cevaplar konusunda bir tarihçi tarafsızlığından uzaktır. Bu bağlamda Stassen'in eseri, tanıklık eksenli, hafıza ve tarihsel gerçeklik arasında salınan bir anlatıya bürünür. Bu çalışmanın amacı, bir mikro-tarih anlatısı olarak ele alınabilecek bu eserde, Ruanda soykırımının sebepleri ve sıradan bireylerin üzerinde yarattığı etkiyi ele almaktır.

2- Bir Mikrotarih Anlatısı Olarak *Déogratias*

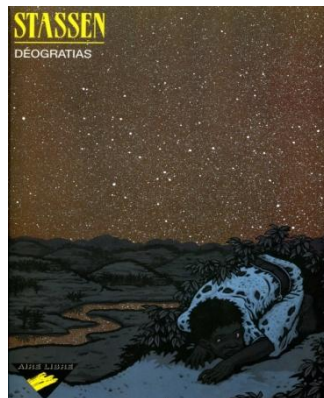
Çizer Stassen, soykırımın ayrıntılı bir profilini ortaya koymak için, sıradan bir insanın hayatına odaklanır. Mikrotarih ya da "aşağıdan tarih" XIX. yüzyılın başında *Annales Okulu* kurucu tarihçi Marc Bloch (1886-1944) ve Lucien Lebrve (1878-1956) gibi tarihçiler tarafından ortaya atılan, Tarih'i yalnızca savaşlar, çatışmalar ve siyasi gelişmelerden ibaret gören klasik tarih anlayışının ötesine geçer ve insanoğlunun tüm etkinliklerinin ele alındığı bir bakış açısı olma amacı güder (Burke, 2006: 85). Kurum kayıtları, biyografiler, tanıklıklar gibi tarih aktarım yöntemlerini ön plana alan mikrotarih, sıradan bireylerin makro boyutlu olaylar karşısındaki konumunun söz konusu olayların dinamiklerinin anlaşılmasında oynayabileceği rolü önemseyen bir anlayıştır. Bu bağlamda Stassen'in de Ruanda'da yaşanan vahşeti ele alırken "aşağıdan tarih" yöntemiyle hareket ettiği söylenebilir.

Öncelikle, *Déogratias*'da soykırım doğrudan ele alınmaz. Bir süreç olarak düşünülürse, eserin soykırımın öncesi ve sonrası üzerine eğildiğini söylemek daha doğrudur. Bu bağlamda anlatının üç aşamadan oluştuğunu söylemek yerinde olacaktır: başkahramanın soykırım öncesindeki hayatı, *Déogratias*'yı içine çeken şiddet sarmalı ve soykırım eylemleri ve soykırımdan sonra *Déogratias*'nın esiri olduğu delilik hali. Bu şekilde Stassen, genç Hutunun anılarını ve ruh halinde yaşanan dalgalanmaları

gerekçeleriyle birlikte söz konusu soykırım sürecinin aşamaları arasında paylaşır. Anlatı kronolojik olarak sabit bir düzlemde ilerlemez. Zihinsel geri dönüşler anlatıda sıçramalara neden olur. Bu da tanıkların yaşadıkları travmaların derinliği konusunda bir ipucu oluşturur.

Esere adını veren başkahraman Déogratias, kurgusal bir figürdür. Déogratias, soykırım süreci henüz başlamadan önce, eserdeki ikincil karakterler Apollinaire ve Bénigne isimli iki Tutsi kızla aynı okula giden, aşktan akli havada ancak çevresinde gelişmekte olan ırksal ayrımcılık, ötekileştirme ve “şeytanlaştırma”nın farkında olan, genç bir Hutudur. Hutu ve Tutsiler arasındaki ayrışmanın henüz şiddet eylemlerine dönüşmediği, soykırımın hemen öncesi zaman dilimlerinde insani bir figür olarak okurun karşısına çıkan Déogratias, yüz gün süren soykırım süresince sevdiği insanların tanıdığı kişilerce öldürülmesi, sokaklarda, yol kenarlarında bulunan cesetleri köpeklerin yemesi gibi imajlar hafızasına kazındığı için akli dengesini kaybetmiş, delirmiştir. Öyle ki, kendisinin de zaman zaman cesetleri yiyen bir köpeğe dönüştüğü hissine kapılmaktadır. Tanık olduğu, sözle ifade edilmesi imkânsız bu sürecin ruhunda açtığı izlerle Déogratias artık bir zavallıya dönüşmüştür.

Anlatı, soykırım sonrasında, Ruanda'nın Butare şehrinde başlar. Soykırımı anlatmak için Stassen sıradan bir Hutu'nun hikayesini seçer. Genç bir adam, ruhsuz ve bilinçsiz bir şekilde Butare sokaklarında dolaşmaktadır. Bakışlarından akıl sağlığı pek de yerinde olmadığı anlaşılan bu genç adamın elbiseleri parçalanmış, fiziksel olarak bir garabet içerisindedir. Déogratias'nın soykırımın sebep olduğu dehşet ve psikolojik travmalar nedeniyle gündüzleri çeşitli aralıklarla yaşadığı zihinsel geri dönüşler kabusu andıran sahnelerle aktarılır. Bu genç travmatik geçmişin ağırlığını hissettiği zamanlarda fiziksel olarak bir köpeğe dönüşmekte, bir köpek gibi davranmaktadır. Gökyüzünün açık olduğu yıldızlı gecelerden ve karanlıktan çok korkar. Stassen'in Ruanda'da yaptığı araştırmalar sırasında öğrendiği bir mitostan etkilenerek söz konusu grafik romana eklediği “yıldızlı gece” ayrıntısı, Déogratias'nın korkularını anlamada önemli yer tutar. Söz konusu Ruanda mitinde, gökyüzündeki her bir yıldız, bir ruhu temsil etmektedir.⁴ Bu bağlamda, okurun ilk olarak grafik romanın kapağında karşılaştığı yıldızlı gökyüzü motifi, Déogratias için yaşanan vahşetin vardığı boyutları sürekli olarak ona hatırlatan bir hafıza tetikleyicisidir:

Resim 1: Yıldızlı gecede Déogratias (Stassen, 2000)

⁴<https://la-plume-francophone.com/2009/02/15/stassen-deogratias/>

Derin travmalar yaşayan bireyler, geçmişlerinden kaçmak, olanları unutmaya eğilimi gösterirler. Bireylerin kötü anılarından kaçmak ve bu anıları belleğinin derinlerine itme çabasını Susan Rubin Suleiman “gönüllü unutuş” olarak adlandırır (Suleiman, 2008). Klasik “kahraman” imgesinden uzak başkişi Déogratias da yaşadığı vahşeti unutmak istemektedir. Genç Hutunun bu isteğine dair okur ilk sayfalardan itibaren eserde bir leitmotif olarak “Urwagwa” isimli muz birasının yer aldığını fark eder. Déogratias sürekli olarak bu içeceğin arayışındadır. Çünkü Déogratias için geçmişinin şimdisi üzerinde yarattığı baskılardan ve travmalarından kaçışın tek yoludur. Ancak Déogratias Urwagwanın etkisi geçtiği zamanlarda sürekli zihinsel geri dönüşler yaşamaktadır.

Eserin hemen başında Déogratias’ın yırtık, kirli elbiseler içerisinde hırpani bir figür olarak okurun karşısına çıktığı görülür.

Resim 2: (Stassen, 2000: 2)

Déogratias, “urwagwa” bulmak için meyhaneye gelmiştir. Eserin henüz ilk sayfasında yer alan bu sahnede Déogratias’ın hemen arkasında duran aracın üzerindeki “UN”⁵ logosu, okura yaşanan vahşete müdahalede uluslararası örgütlerin ne kadar geç kaldığını işaret eder gibidir. Meyhanenin verandasındaki “beyaz” askerler, adeta günler öncesinde bir insanlık dramı yaşanmamışçasına, içkilerini yudumlamakta, bir hilkat garibesine dönmüş, bir bakıma Ruanda’nın bir temsili olan Déogratias’ya bakmaktadır. “Seçkin” müşterilerinin rahatsız olmasını istemeyen işletmeci, elinde bir sopayla onu sanki bir köpekmiş gibi kovalar. Soykırım öncesinden tanıdığı bir Hutu arkadaşı duruma müdahale eder. Birlikte urwagwa içmeyi teklif eder. Urwagwadan bir yudum almadan önce arkadaşının “Vedette’i hatırlıyor musun?” sorusuyla Déogratias aşık olduğu kızın annesi Vedette’i anımsar.

Stassen Vedette karakteriyle bir yandan eski sömürge ülkelerindeki fuhuş sorununu irdelerken diğer yandan Afrikalı kadın stereotipiyle özellikle XIX. yüzyılda yaratılan klişelere karşı bir tavır geliştirir (Delisle, 2008). Stassen Vedette karakterini yaratırken özellikle kadınların Ruanda’da “ekonomik olanakların azlığında hayatta kalmak ve çocukları için daha iyi bir yaşam hazırlamak için hayat kadını olmayı mecburen kabul ettiği” (Nyataya ve John, 2017: 25) düşüncesinden hareket ederek

⁵ İng.: United Nations (Birleşmiş Milletler)

çizer. Déogratias'nın arkadaşları Apollinaire ve Bénigne adlı iki Tutsi kızın annesi Vedette, halkın gözünde onursuz bir hayat kadınından başka bir şey değildir. Vedette, yalnızca kızlarının üniversiteye gidip daha iyi bir geleceğe sahip olabilmeleri için Afrikalı ya da Avrupalı üst düzey bölgesel yöneticilerle birlikte olmayı kabul eden, toplumun mecbur bıraktığı hayatı yaşayan, fedakâr bir annedir. Hutuların Tutsilere egemenlik kurma arzusunun birincil muhatabı olan Vedette gibi Tutsi kadınları, bu arzusunun nefrete dönüşmesiyle soykırım esnasında tecavüze maruz kalmıştır. Vedette'in Déogratias'nın belleğindeki yansımından soykırım dönemindeki fuhuş kavramının iç yüzünü açımlayan Stassen'in, bu durumun sebebinin beyaz adama bağlaması şaşırtıcı değildir. Zira Vedette kızlarının kilisede çalışmasını istemekte, bu sayede daha iyi şartlarda bir hayat süreceklərini düşünmektedir. Bunun için rahip Stanislas'ın metresi olmayı dahi kabul eder.

Resmi olarak biten ancak gayri resmi olarak süren sömürgeciliğin sürdüğü ve halkı giderek fakirleştirdiği Ruanda'da yaşam şartları zordur. Fuhşun çok yaygın olduğu bu toplumda, sefalet içinde yaşayan halk ya beyaz adamın yanında çalışmayı da beyaz adamın güdümündeki kilisenin himayesine girmeyi kurtuluşun tek çaresi görmektedir. Başkahraman Déogratias da bir nebze de olsa iyi yaşam koşullarına sahip olmak amacıyla kilise işlerine yardım etmekte, diğer bir deyişle beyaz adamın modern zamanlarda köleliğini yapmaktadır. Diğer yandan Déogratias, kilisede çalışan Vedette'in kızı Apollinaire'den hoşlanmaktadır. Ancak arkadaşlık teklifini kabul etmeyince Apollinaire'in kardeşi Béninge'e ondan hoşlandığını söyler. Apollinaire bu durumdan pek hoşnut değildir. Déogratias'nın rahatsız edici bir tip olduğunu kardeşine söylese de onu Déogratias ile olan ilişkisinden vaz geçiremez.

Geçmişe dönüşlerin yer aldığı sahnelerde şimdiye dönüş anları urwagwanın etkisini kaybetmesiyle gerçekleşir. Déogratias benliğini saran, geçmişine ait bu güzel hatıraları hatırladıkça vicdan azabı çekmekte, geçmişinin gün yüzüne çıkışını baskılamak için daha fazla urwagwa bulmaya çalışmaktadır. Bu yüzden urwagwanın en bol bulunduğu yer olan meyhaneden çıktıktan hemen sonra ilk gördüğü evin kapısını vurarak urwagwa ister. Ev sahibi, arkadaşı Bosco'dur. Déogratias sürekli daha fazla urwagwa içmek istemektedir, içkinin etkisi geçer gibi oldukça geçmiş sürekli olarak şimdiki zamanı ele geçirmektedir. Bosco, Déogratias'ya urwagwayı birlikte içmeyi teklif ettiğinde, Déogratias ona önce kendisinin içmesini söyler. Stassen bu sahnede soykırım öncesinde ve sonrasında insanların birbirlerine olan güven sorununu irdeler. İnsanlar şüphelendikleri, sevmedikleri, husumetleri olduğu insanları ve hatta en yakınlarını dahi zehirli içkilerle öldürmektedir. Öldürülme korkusuyla insanlar gittikleri her yere içeceklerinin şişelerini yanlarında götürmekte, ikram edilen içecekleri güvenilirliğini kanıtlamak için önce ikram eden kişi içmektedir. Aynı toplumun bireyleri arasındaki bu güvensizliği Stassen ırkçılığın neden olduğu ayrışmaya bağlar. Yüzlerce yıl birlikte aynı dili ve kültürü paylaşan bir ülkenin sakinlerini Batı temelli "bilimsel" ırkçı söylemler ayrıştırmıştır (Marie, 2011:201). Stassen bu durumu kilise temelli eğitim ve kitle iletişim araçlarının Ruandalılar üzerindeki etkisiyle açıklar.

Déogratias Bosco ile birlikte otururken aniden küçükken okulda yaşadığı bir olayı anımsar. Öğretmeni derste öğrencilere doğrudan "Burada kim Hutu?" "Peki kimler Tutsi?" "Ya kimler Twalar?" şeklinde ırkçı sorular sorar ve ardından tahtaya Ruanda'nın demografik yapısını oluşturan bu halklarının isimlerinin yanına belirli yüzdeler yazar:

Resim 3: (Stassen, 2000: 19) Resim 4: (Stassen, 2000: 20) Resim 5: (Stassen, 2000: 20)

Öğretmen çocuklardan aldığı cevapların ardından Hutularıöverken Tutsi ve Twaları yeren bir konuşma yapar:

Toplumun büyük çoğunluğunu Hutular oluşturur. Bantu ırkından olan onurlu ve dürüst çiftçiler Hutular, ülkemizin topraklarını özenle işlemiş, sürmüştür. Hepimizi besleyen harika bostanlar yapmışlardır. Bu yüzden Hutular, gerçek Ruandalılardır. [...] Sudan bölgesinden gelen Tutsiler, inekleri ve silahlarıyla kuzeydeki bölgelerinden çok sonraları gelmişlerdir. Tutsiler, fakir Hutu köylülerinin doğal saflıklarından ve namuslu olmalarından faydalanmışlar ve onları haince köleleştirmişlerdir. [...] Tabi bir de Twalar var. Onlar da Pigmelerle aynı soydan geliyorlar. Çömlekçilik yaparlar, avlanırlar... (Stassen, 2000: 20)

Öğretmene göre Hutular Ruanda'nın demografik olarak en baskın halkıdır. Ülkenin gerçek sahipleridir ve ülkelerine koşulsuz bağlıdırlar. Bu yüzden gerçek Ruandalı onlardır. "Kimler Tutsi?" sorusunun yönelttiği kareler okur için, ayrışmanın neden olduğu soykırımın köklerini görme bağlamında oldukça önemlidir. Bu sorunun ardından Déogratias'ın sıra arkadaşları Apollinaire ve Benigne'in gözlerini korkuyla kaçırdığı görülür. Çünkü öğretmen Tutsileri kötülemeye başlar. Misyoner eğitimin bir temsilcisi olarak öğretmenin soruları Avrupa'nın ırk söylemiyle paraleldir. Öğretmen, Tutsilerin hayvancılık kültürleri ve silahları ile egemen sınıf haline gelen, ülkenin tüm nimetleri üzerinde hak sahibi olmuş, köylü ve yoksul Hutuların emeğini sömüren kimseler olduğunu belirtir. Öğretmenin Ruanda halkları için yaptığı açıklamalar çizgi roman eleştirmeni Venayre'a göre Avrupa'nın, özede Almanların 1890'lı yıllarda, Ruanda'nın kolonisi olduğu dönemde, ülke hakkındaki ırk söylemiyle örtüşür. Bu ırk kuramına göre göre, Afrika'nın büyük göller bölgesine Etiyopya'dan gelen Tutsiler, daha iri yapıları ve kültürel olarak daha ileri olmaları sebebiyle, ırk bakımından daha alt bir halk olarak görülen Hutuları egemenlikleri altına almıştır. Sömürge döneminde önemli mevkilere hep Tutsilerin getirildiği, hatta kralların bile Tutsilerden seçildiği düşünüldüğünde Batılıların Tutsileri üstün tuttıkları açıkça görülür. Déogratias öğretmeninden ilk kez çocukken duyduğu bu sözcükleri anımsarken, Bosco birden çıkışınca Déogratias şimdiye döner. Bosco'ya göre toplumdaki ayrışmanın ve

soykırımın asıl sorumlusu beyaz adamdır: “Hutuymuş, Tutsiymiş... Aramızda böyle farklar çıkaran beyazlar! Bu kelimeleri kimliklerimize onlar yazdı”(Stassen, 2000: 21).

Stassen bu konuşma balonlarını yazarken, tarihi gerçeklerden yola çıkar. 1930’lu yıllarda dönemin sömürge gücü olan Belçika’nın Ruandalı yetişkin erkeklerle verdiği kimliklerde etnik kökenlerine, kabilelerinin yerlerine ve sahip olunan büyükbaş hayvan sayısına yer verilmektedir (Chrétien, 2007:133). Bosco’nun kimlik üzerine söyledikleri Déogratias’nın hafızası için bir tetikleyici niteliğindedir. Déogratias Bosco’nun yanından ayrıldıktan sonra, Kigali’ye yaptıkları bir okul gezisini anımsar. Otobüsleri batılı güçlerin askerlerin yönettiği bir kontrol noktasında durdurulur. Bütün öğrenciler kimlik kontrolü yapılmak üzere aşağı indirilir. Bénigne ve Déogratias, Avrupalı askeri yetkililerin otoritesi altındaki kişilerin yürüttüğü politik temeli olan bir ayrıştırmanın parçası olmamak adına kimlik kontrolü yapan kişilere karşı çıkarlar. Kendileri için hiçbir anlam taşımayan Hutu, Tutsi ve Twa gibi kelimeler onları birbirlerinden uzaklaştırmaktan başka bir amaca hizmet etmemektedir. Déogratias uygulamaya karşı çıkınca asker yanıt verir: Sen Hutusun o Tutsi!

Resim 6: (Stassen, 2000:24)⁶

Resim 7: (Stassen, 2000:25)⁷

İrkçilik eksenli bu iki örnekte Stassen soykırımı yol açan nefret tohumlarının Ruanda toplumunda nasıl ekildiğini göstermiş, okurun karmaşık soykırım sürecinin tarihsel derinliğini anlamasında ışık tutmuştur.

Eserin kurgusundaki kırılma anlarından biri de Déogratias ile Bénigne birliktelerken radyodan duydukları bir haberin yer aldığı sahnedir. Toplumsal ayrışma Ruandalılar arasında tüm hızıyla devam ederken, Hutu asıllı devlet başkanı Habyarimana’nın suikastla öldürülmesi soykırım eylemlerinin ateşini yakmıştır. Tıpkı daha önce olduğu gibi, kitlesel medya ve Batı söylemli eğitim sistemi ile ayrıştırılan halk yine kitlesel medya iletişim araçlarıyla karşı karşıya getirilir:

⁶Tr.:Çocuk, senlik bir şey yok. Kız, sen diğerleriyle birlikte şu tarafa geç.

⁷ Tr.: Sana ne oluyor? Sen Hutusun, o da Tutsi, değil mi?

Bizim kim olduğumuzdan sana ne?

Programı korkunç bir haber yüzünden kesiyoruz: Daha önceden bu radyo yayınında sürekli söylediğimiz gibi, bu namussuz ırka güvenemeyiz. Son derece derin bir üzüntü ve öfkeyle sevgili devlet başkanımızın, bu hamamböceği kılıklı namussuz ırk tarafından öldürüldüğünü bildiriyoruz. Tüm kıymetli Hutu kardeşlerimizden bu suçu cezasız bırakmamalarını istiyoruz. Kalkın kardeşlerimiz! Kalkın ve işe başlayın. Kesici aletlerinizi bileyin, sopalarınızı kaldırın! Bu hamamböceği ırkını yok etme vakti geldi. Bakmadık delik bırakmayın, bulun onları! (Stassen, 2000:59).

Böylesi dehşet verici sözleri Bénigne ile işiten Déogratias, bir Tutsi olan kız arkadaşını korumak için saklamaya karar verir. Tam o sırada haberi duyan Hutular, Déogratias'ın kapısına dayanır. Déogratias Bénigne'yi kurtarmak için yatağın altına saklar. Déogratias'ı da zorla yanlarına alan grup ilk hedef olarak kiliseye yönelirler. Batılı güçlerin bir simgesi olarak kilise aynı zamanda Batılıların bir numaralı yandaşı olarak görülen Tutsilerin de öncelikle saklandıkları yerdir. Béninge'in kız kardeşi Apollinaire de kilisededir. O da Hutuların hedefi olmuştur. Ağır yaralı olarak kiliseden kurtulup bir lağım çukuruna saklanır. Béninge ise Déogratias'ın onu sakladığı evden kaçarak ailesini bulmaya çalışır. Doğrudan kiliseye giden Bénigne kızkardeşinin kendine seslendiğini duyar ve yanına gider. Apollinaire ağır yaralıdır. Oldukları yerde saklanmaya karar verirler. Batılıların bu vahşete kayıtsız kalmaları televizyondan yapılan "Avrupalıların Ruanda'dan çıkarılma operasyonları tamamlandı" (Stassen, 2000:68) cümlesi ile kristalleşir.

Okur Déogratias'ın eylemlerdeki rolüne eserin son bölümünde tanık olur. Déogratias sokaklarda gözyaşları içerisinde dolaşırken peder Philippe'i görür. Peder onun hayatta kaldığına çok sevinir ve hemen Vedette, Apollinaire ve Béninge'i sorar. Déogratias dehşet içerisinde anlatmaya başlar:

[...] -Augustin, onu ben öldürmedim...Onları öldürmem gerekiyordu peder Philippe, anlıyor musunuz?

- Aman tanrım... Sen kimlerden bahsediyorsun Déogratias?
- Şefin yardımcısı... ve Bosco... ve Juvéna... (Stassen, 2000:71).

Ancak ardından kendisini yanlarında yer almaya zorlayan şef yardımcısı, Bosco ve Juvenal'i nasıl öldürdüğünü anlatır. Déogratias travmasının en şiddetlendiği anları tüm çıplaklığıyla anlatmaktadır. Şef yardımcısı ve Bosco'yu içkilerine zehir koyarak öldürmüştür. Bunu yaparken hiç zorlanmadığını ifade eder. Ancak konudan bağımsız olarak "köpekler oradaydı" cümlesini tekrarlamaktadır. Apollinaire ve Bénigne'yi bulmak için Fransa hükümeti tarafından Hutuları, Tutsilerin oluşturduğu Ruanda Yurtsever Cehpesi'nden koruma için kurulan Turquoise bölgesinden çıkar. Juvéna yine yanındadır. Bir elinde pala bir elinde urwagwa beklemektedir. O sırada Apollinaire ve Béninge bitkin bir vaziyette gelmektedir. İki kız kardeşi bekleyen son tecavüz edilip öldürülen anneleri gibi olacaktır. Önce Juvéna'nın tecavüzüne uğrarlar. Daha sonra vahşice öldürülürler. Déogratias da Juvenal'i öldürür. Geri dönüp baktığında aklını yitirmesine neden olacak, benliğinde derin travma yaratan sahneyi görür. Köpekler kızları yemeye başlamıştır...

Sonuç olarak, Stassen, Tutsi soykırımını anlatmak için, sıradan bir bireyin hikâyesinden yola çıkar. Başkahramanlık vasıflarından uzak, çizdiği profille bir antikahraman olarak adlandırılabilir, etnik olarak katliamı yapanlarla aynı tarafta bulunan sıradan bir kişi olan Déogratias'ya odaklanır. Stassen'in anlatı için seçtiği "aşağıdan tarih" yöntemiyle Ruanda soykırımının temsilinde farklı bir duruş benimsediği görülür. Stassen, okurdan eserde yaratılan karakteri sevmesini değil, karakterin yaşadıklarını göz önünde bulundurarak, onu yargılamadan önce anlamasını ister. Bu bağlamda çizer üzeri kapalı olarak okura "bir insan nasıl insanlığını kaybedebilir ve insanlık değerlerinden uzaklaştığı bu vahşet ortamında nasıl hayatta kalabilir?" sorusunu sorar ve okurdan yanıt bulmasını ister. Stassen'in grafik romana uyguladığı mikrotarih yöntemi çizere, karmaşık bir süreç olarak nitelendirilebilecek soykırımı daha iyi anlatmak için çizgi roman türü özelinde farklı bir olanak tanır. Bu bağlamda *Déogratias*'da Tarih, kurgunun bir yapıtaşı haline gelir.

Diğer yandan, yapısal bakımdan, Stassen soykırımın korkunç, kanlı yüzünü az sayıda karede gösterirken, çoğunlukla Déogratias'nın maruz kaldığı ve tüm çabasına rağmen katıldığı şiddet eylemlerinin yarattığı psikolojik travmalar üzerinde durur. Böylece anlatıcı soykırımın sebep olduğu korkunçlukları ortaya çıkardıkça, genç Hutunun giderek deliliğin pençesine düştüğü ve görsel açıdan da bir köpeğe dönüştüğü görülür. Ruanda bağlamında düşünüldüğünde, bu görsel dönüşüm, vahşetin yarattığı içsel yıkımların güçlü bir metaforu olarak okunabilir. Zira soykırımın yaşandığı günlerde başıboş köpekler cesetleri yemekte ve cesetlerden geri kalanlar korkunç bir şekilde etrafa yayılmaktadır. Köpekler soykırımdan kurtulanlar tarafından istenmeyen hayvan ilan edilirler ve her yerden kovalanırlar.⁸Déogratias'nın da zamanla köpeğe dönüşmesi ve korkunç şiddet eylemleri sırasında katliamı gerçekleştirenlerin safında yer alarak diğer insanların etini yemesi metaforuyla, Stassen, Déogratias'nın insanlığını kaybettiğine işaret eder. Bir genç Hutunun mikrotarihini anlatarak, Stassen kurban konumunda bulunan Tutsi hafızasına karşı cepheden bakar ve cellatların psikolojileri üzerine bir düşünce geliştirmeye çalışır: öldürenlerin safında yer almak zorunda kalsaydık biz ne yapardık?

KAYNAKLAR

BARNETT, Michael(2002),*Eyewitness to a Genocide : the United Nations and Rwanda*, New York:Ithaca ve Cornell University Press.

CHRÉTIEN, Jean-Pierre ve Gasanabo, Jean-Damascène, (2007)"Le génocide des Tutsi du Rwanda", *Comprendre les génocides du XXe siècle*, (Ed. B. Lefebvre ve S. Ferhadjian, Paris: Bréal, s. 130.

DELISLE, Philippe, (2008),*Bande dessinée franco-belge et imaginaire colonial des années 1930 aux années 1980*, Paris: Karthala.

KUPERMAN, Alan J (2000),*Rwanda in retrospect*. Foreign Affairs,1, 94-118.

⁸Daha fazlası için Shooting Dogs (Köpekleri Vurmak) filmi izlenebilir.

MARIE, Vincent, (2011), La fabrique d'un imaginaire du génocide tutsi dans la bande dessinée Déogratias de Stassen, *Témoigner entre histoire et mémoire*, Sayı 109, 194-208.

MOMBERG, Marthie, (2016), Hotel Rwanda : individual heroism or interconnectedness in the portrayal of Paul Rusesabagina?, *Scriptura*, Sayı: 115(1): 1-12.

NYATAYA, Isaboke Peter Kennedy ve JOHN, Gacinya, (2017), Human Trafficking Incidence in Rwanda: Its Challenges, Prevention and Control, *International Journal of Research in Sociology and Anthropology* Cilt 3, Sayı 1, 2017, 19-29.

STASSEN, Jean Philippe, (2000) *Déogratias*, Marcinelle: Dupuis.

SULEIMAN, Susan Rubin (2006), *Crises of Memory and the Second World War*. ABD: Harvard University Press.

ÇEVİRİMİÇİ KAYNAKLAR

<https://www.courrierinternational.com/article/2004/04/08/dans-ces-pays-la-un-genocide-n-est-pas-trop-important>

<https://la-plume-francophone.com/2009/02/15/stassen-deogratias/>